

JAROSŁAW ŁUCZYŃSKI
Wyższa Szkoła Kultury Społecznej i Medialnej
Toruń
jarlucz@abs.umk.pl

Ziemie Rzeczypospolitej w kartografii europejskiej XVI wieku (próba ustalenia filiacji map wydanych drukiem)*

Zarys treści. W artykule omówiono wykorzystanie polskich map z XVI wieku przez kartografów i wydawców zachodnioeuropejskich. Dokonano oceny źródłowości oraz ustalono filiacje omówionych dzieł kartograficznych.

Słowa kluczowe: historia kartografii, dawne mapy, dawne atlasy, kartografia staropolska, filiacje map

1. Wstęp

Celem artykułu jest pokazanie pozycji wydanych drukiem map małoskalowych ziem Rzeczypospolitej XVI w. na tle kartografii europejskiej, jako poszczególnych kroków w rewizji i uzupełnianiu ich ogólnego obrazu. Przedmiotem badań były drukowane dzieła rodzimych kartografów oraz mapy Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego wykonane przez obcych twórców w XVI wieku. Te pierwsze rozpatrzono pod kątem możliwości i zakresu ich wykorzystania. Badania drugich miały udzielić odpowiedzi na pytanie, które z oryginalnych, rodzimych map były najbardziej popularnymi i wartościowymi materiałami źródłowymi, najczęściej wykorzystywanymi przez zachodnioeuropejskich kartografów i wydawców map. Ponadto celem artykułu jest wskazanie miejsca poszczególnych map w rozwoju kartografii europejskiej wraz z próbą podania ich filiacji.

Punktem wyjścia było w miarę możliwości wszechstronne zestawienie występującego na mapach nazewnictwa geograficznego dla obszaru pierwszej Rzeczypospolitej. Problem wymagał nowoczesnego opracowania, ponieważ dotychczas nie podejmowano tego typu badań nad całością kartografii Polski i Litwy w okresie nowożytnym, a zwłaszcza jej recepcji przez kartografów zachodnich. Prezentowany problem ma charakter kompleksowy i interdyscyplinary,

łącąc w sobie kilka metod: analizę lingwistyczną (tabele synoptyczne), analizę dokładności (siatki zniekształceń) oraz analizę treści (porównanie błędów treści – głównie w sieci wodnej)¹. Nadrzędną rolę spełnia tu krytyka wewnętrzna map. Wszystkie podane metody wzajemnie się uzupełniają, udzielając ostatecznej odpowiedzi na postawione pytania.

2. Wykorzystanie map Bernarda Wapowskiego i Henryka Zella do pokazania ziem Polski i Litwy w twórczości kartografów pierwszej połowy XVI wieku

Na temat działalności Bernarda Wapowskiego jako kartografa powstało już wiele opracowań. Jego pracami zajmowali się głównie Bolesław Olszewicz (1951, 1967), Karol Buczek (1963, s. 2–32), Stanisław Alexandrowicz (1989, s. 38–57), Ewa Krzywicka-Blum (1997) i Agnieszka Szulc (2000).

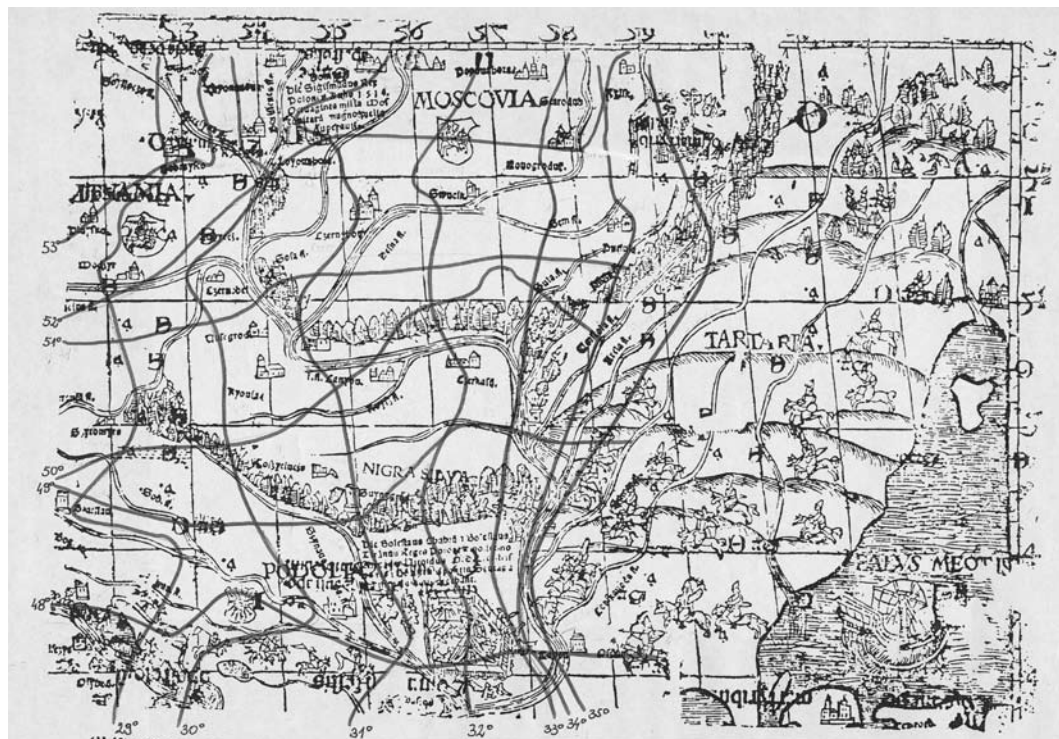
Bernard Wapowski jako sekretarz królewski przemierzając całe państwo dość dobrze poznał ziemie Królestwa Polskiego. Fakt ten wpłynął pozytywnie na to, że wykonał on najbardziej wiarygodny obraz Europy Środkowo-Wschodniej oraz samej Polski.

* Autor przedstawia wyniki badań zawarte w pracy doktorskiej pt. *Wkład kartografii ziem Rzeczypospolitej od XVI do pierwszej połowy XVIII wieku w rozwój kartografii Europy (Próba pełnego ustalenia filiacji wydanych drukiem map rozpatrywanego terenu)*, napisanej pod opieką prof. dr. hab. Stanisława Alexandrowicza. Maszynopis w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu sygn. Dr 2253/II.

¹ Wszystkie wymienione narzędzia badawcze są szczegółowo omówione w maszynopisie pracy doktorskiej. Tablice synoptyczne zostały zestawione w wyniku opracowania bazy danych zawierającej zbiór dawnych map, nazewnictwo współczesne i nazewnictwo dawne. Do tego celu został wykorzystany program analityczny „emapy wersja 20050530” oparty na arkuszu kalkulacyjnym i bazie danych, dla systemu Microsoft Windows XP autorstwa mgr. inż. Włodzimierza Kozłowskiego, bez którego pomocy niemożliwe byłoby uściślenie wielu założeń.

Europę Środkowo-Wschodnią w XVI wieku nazywaną w tradycji ptolemejskiej Sarmacją. B. Wapowski przedstawił na dwóch mapach: Sarmacji Północnej oraz Sarmacji Południowej

on do Polski, gdzie spotkał znanego astronoma Mikołaja Kopernika oraz zapoznał się z mapami B. Wapowskiego. Po wyjeździe do Włoch, w 1539 roku Olaus Magnus wydał pięknie ilustro-

Ryc. 1. Fragment mapy Sarmacji Południowej B. Wapowskiego z 1526 r. z siatką zniekształceń wg J. Łuczyńskiego (źródło: *Polonia Typographica Saeculi Sedecimi. Zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia*, z. 5, Wrocław 1964)

Fig. 1. A part of the map of Southern Sarmatia by B. Wapowski from 1526 with a distortion grid by J. Łuczyński

(ryc. 1), wydanych w skali ok. 1:2 900 000 w 1526 r. Oprócz nich ukazała się także mapa Królestwa Polskiego w skali ok. 1:1 000 000. Wyszły one z krakowskiej oficyny Floriana Unglera².

Na podstawie dotychczasowego stanu badań wiadomo, że pojedyncze egzemplarze tych znakomitych dzieł trafiły do rąk kartografów i wydawców w Europie Zachodniej, służąc im jako wiarygodne źródło do prezentacji ziem Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Jednym z najwcześniej wykorzystujących mapy Bernarda Wapowskiego był arcybiskup Upsali Olaus Magnus (1490–1558). W związku z wprowadzeniem reformacji w Szwecji przybył

² Niestety, do tej pory nie zachowały się oryginały tych map, ani w całości ani we fragmentach. Znane są jedynie kopie trzech fragmentów, odnalezione w 1932 r., lecz zaginione w 1944 r. Są to: południowo-wschodni fragment mapy Sarmacji Południowej oraz kujawsko-wielkopolski i prusko-żmudzki fragmenty milionówki.

waną mapę basenu Morza Bałtyckiego w skali ok. 1:1 700 000. Z interesującego nas obszaru widnieją tam polskie, pruskie i litewskie wybrzeża, z ujściami rzek i wieloma miastami (B. Olszewicz 1961, s. 20). Mapę wykonano bardzo solidnie, na co wskazuje analiza kartometryczna Jana Szeliği (1967, s. 21–23). Należy przypuszczać, że do sporządzenia tej mapy wykorzystano materiały „z pierwszej ręki”. Zapewne południowo-wschodnie wybrzeże zostało opracowane na podstawie map dostarczonych przez B. Wapowskiego, szczególnie mapy Sarmacji Północnej (S. Alexandrowicz 1989, s. 51). Porównując poszczególne elementy wybrzeża, widzimy wpływ mapy Polski, tzw. milionówki³. Mapa Ołausa Magnusa jest najwcześniej-

³ Podobieństwo jest widoczne w delcie Niemna i wizerunku jeziora Płotele. Porównując całe wybrzeże widzimy, że nie jest ono identyczne z mapą B. Wapowskiego, lecz podane szczegóły wskazują na wykorzystanie tych map.

szą mapą, na której widać podobieństwa do map Wapowskiego. Na podstawie dzieła szwedzkiego kartografa powstało wiele map Bałtyku. Stały się one nośnikiem dotychczasowego dorobku B. Wapowskiego w kręgu kultury Europy Zachodniej.

Wydawałoby się, że wraz z pożarem Krakowa w 1528 r. uległa zniszczeniu spuścizna po „ojcu polskiej kartografii”. Jednak w 15 lat po ukazaniu się pierwszych map Wapowskiego nowoczesny wizerunek ziem Polski i Litwy został rozpoznał z inicjatywy znanego humanisty Sebastiana Münstera (1488–1552). Głównym jego dziełem była *Kosmografia* po raz pierwszy wydana w 1544 roku. Wcześniej opracował i wydał także *Geografię* Klaudiusza Ptolemeusza (1540 r.), w której zamieszczono mapę ziem polsko-litewskich, jako piętnastą „mapę nową”. Dzięki mapie *Polonia et Vngaria (...)* w skali ok. 1:4 800 000, niemal cała szesnastowieczna Europa poznała na masową skalę (jak na ówczesne możliwości wydawnicze) nowoczesny wizerunek ziem Polski i Litwy (S. Peliwo 1989, s. 58–90; W. Iwańczak 2005, s. 92–101). Według ustaleń S. Alexandrowicza (1978, s. 109), mapa Polski i Węgier Sebastiana Münstera niemal wiernie pokrywa się z Sarmacją Południową Bernarda Wapowskiego. Odpowiednie fragmenty siatek znieszczeń obu map są identyczne. Sieć rzeczna również jest niemal identyczna, poza nieznacznymi odstępstwami. Porównując nazewnictwo geograficzne obu map widzimy, że występują tam nieznaczące różnice⁴.

Nie znamy zachodniego fragmentu Sarmacji Południowej, dlatego w badaniach wykorzystano „milionówkę” Bernarda Wapowskiego. Na obszarze Królestwa Polskiego widniejącego na mapie S. Münstera w porównaniu z milionówką występuje niewiele nazw; wynika to z charakteru oraz skali mapy. Część nazw na tych fragmentach jest identyczna – dotyczy to miejscowości Wielkopolski i Kujaw⁵. Sebastian Münster niemal wiernie wykorzystał dorobek Wapowskiego, rozpowszechniając go w kręgu kultury zachodnioeuropejskiej. O jakości obrazu ziem Polski i Li-

twy, który trafił do społeczeństwa europejskiego, decydowały dzieła o największej poczytności oraz liczbie wydanych egzemplarzy, w których zamieszczano wizerunek interesującego nas obszaru. Jedną z takich map była m.in. mapa Sarmacji w *Rudimentorum Cosmographiae* Johanesa Hontera z 1542 r. w skali ok. 1:10 000 000 (S. Peliwo 1989, s. 24–25). Do 1603 r. Sarmacja w publikacji J. Hontera ukazywała się 33-krotnie. Poza tym tę samą mapę od 1550 r. w swojej *Kosmografii* zamieszczał także Sebastian Münster. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy J. Honter zapoznał się z mapami Bernarda Wapowskiego podczas swojego pobytu w Krakowie, czy wykorzystał je pośrednio. Zachodni zasięg Sarmacji J. Hontera odpowiadałby milionówce, wschodni zaś mapom Sarmacji B. Wapowskiego⁶. Mapka Hontera daje bardzo uproszczony wizerunek Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Miała ona charakter pogładowy, będąc ilustracją popularnego wydawnictwa. Zarówno sieć rzeczna jak i pozostała treść jest bardzo uproszczona. Na mapie tej widzimy także wpływy dzieła Ptolemeusza⁷. Część nazw miejscowości i krain jest identyczna z występującymi na mapach B. Wapowskiego. Mapka Sarmacji Johanesa Hontera spełniła swoje zadanie; dała prosty, lecz prawdziwy obraz ziem Polski i Litwy.

Henryk Zell (1518–1564) pochodzący z Kolonii, znany jest głównie jako twórca mapy Prus w skali ok. 1:670 000, wydanej w 1542 r. w Norymberdze. Warto zwrócić uwagę na rezultat jego twórczości kartograficznej. W 1535 r. opracował on mapę Europy, na której do przedstawienia ziem Polski wykorzystał mapy Bernarda Wapowskiego (K. Buczek 1963, s. 26). W 1539 r. Henryk Zell przybył na Warmię. Przebywając ponadto w Gdańsku i Królewcu zapoznał się z obszarem Prus, co zaowocowało wydaniem w 1542 r. mapy, której jedyny znany egzemplarz przechowywany jest w Bibliotece Marciana w Wenecji (W. Kret 1978, s. 90–91). Najbardziej znana jest mapa H. Zella przerobiona przez Abrahama Orteliusza, z atlasu wydanego w 1570 r. (E. Jäger 1982, s. 252). Porównując treść tej mapy na obszarze Prus, a szczególnie wybrzeże Bałtyku, widzimy, że jest ono przedstawione bardziej precyzyjnie w porównaniu z mapami publikowanymi wcześniej. Wydawać

⁴ Np. dla 20 obiektów zapis nazw jest identyczny. Warto wspomnieć, że na mapie Polski i Węgier Sebastiana Münstera występuje nazwa rzeki Roś Royss oraz rysunek rzeki Suły wraz z nazwą *Sula*, których brakuje na Sarmacji Wapowskiego. Wskazywałoby to, że Münster wykorzystał inny wariant mapy niż ten, którego fragment jest powszechnie znany. Wg S. Alexandrowicza w 1528 r. musiało ukazać się drugie wydanie Sarmacji Południowej, które następnie wykorzystał S. Münster (por. S. Alexandrowicz, E. Jankowska, 1989, s. 143).

⁵ Nazwy Dobrzynia nad Wisłą, Torunia oraz Wisły podano w wersji zgermanizowanej, co było zabiegiem charakterystycznym dla twórców pochodzenia niemieckiego (zob. dzieła E. Etzlauba, M. Waldseemüllera).

⁶ Na wpływ map Wapowskiego wskazuje tu drobny szczegół: otóż rzeki Boh i Narew biorą swój początek w zbiorniku wodnym.

⁷ We wschodniej części mapy występują nazwy ludów znajdujące się na mapach o proveniencji ptolemejskiej. Obok nich występują również współczesne autorowi nazwy krain: Podola, ziemi pskowskiej, Inflant, Litwy, Żmudzi i Rusi.

by się mogło, że mapa ta jest opracowaniem oryginalnym (wiadomo, że do jej wykonania wykorzystano obserwacje M. Kopernika i Rheticusa), lecz gdy porównamy obszar delty Niemna oraz ujścia rzek bezpośrednio wpadających do morza z milionówką B. Wapowskiego, doszukamy się dużych podobieństw. Mapy te są niemal identyczne (por. J. Szeliga 1982, s. 43). Świadczyłoby to o bezpośrednim wykorzystaniu mapy Bernarda Wapowskiego lub jej wiernej kopii jako źródła, w co wątpli jednak Jan Szeliga (1982, s. 43).

Charakterystycznymi elementami mapy Prus H. Zella są: kształt Półwyspu Helskiego, Mierzei Wiślanej i Kurońskiej, dolny odcinek Wisły z błędnym rysunkiem skrętu poniżej Fordonu oraz nazewnictwo geograficzne pogranicza Kujaw i Prus. Szczególnie to ostatnie wskazuje na niewątpliwe wykorzystanie mapy Prus do prezentacji północnych ziem Polski na mapach przyszłej całej Rzeczypospolitej⁸. Najwcześniej mapę tę wykorzystano do przedstawienia Pomorza Gdańskiego na mapie Księstwa Pomorskiego, zamieszczonej w *Kosmografii* Sebastiana Münstera z 1550 roku⁹.

Mapa Prus Henryka Zella pod względem jakości nie przewyższała milionówki Bernarda Wapowskiego. Na wzajemnie pokrywających się fragmentach nie wносиła żadnych nowych obiektów, pomijała ok. 50% treści pokazanej na mapie B. Wapowskiego. Pomimo to, do momentu ukazania się mapy Prus Kaspra Hennebergera w 1576 r., mapa H. Zella była podstawowym źródłem wykorzystywanym do prezentacji tego obszaru.

Największe zasługi w rozpowszechnieniu rzetelnego obrazu Polski i Litwy w pierwszej połowie XVI w. miał reformator kartografii Gerard Merkator (1512–1594). W 1541 r. wydał on globus Ziemi. Dzieło to cieszyło się dużą popularnością i wielkim uznaniem (A. Alejner i inni 1962, s. 3–19; S. Wiśła 1996, s. 16; A. De Smet 1974, s. 223–227). Globus ten jest pierwszym jednolitym obrazem świata, do którego sporządzenia Merkator wykorzystał najnowsze i najbardziej aktualne źródła, w tym mapy B. Wapowskiego z 1526 r. (S. Alexandrowicz 1989, s. 47; E. Krzywicka-Blum 1997, s. 196–197). Ziemie polsko-litewskie na globusie Merkatora na pierwszy

rzut oka wykazują podobieństwo do mapy Polski i Węgier Sebastiana Münstera z 1540 r. Wiedząc, że Merkator starał się gromadzić najlepsze i najwierniejsze źródła możemy założyć, że faktycznie wykorzystał on pracę B. Wapowskiego z roku 1526.

Dla obszaru Korony najbardziej charakterystycznym elementem wskazującym na analogię z milionówką jest dolny odcinek Wisły z charakterystycznym, prawidłowo pokazanym skrętem koło Fordonu. Na ziemiach litewsko-ruskich na podobieństwo do Sarmacji Południowej wskazuje zaś dolny odcinek Dniepru – poniżej Wyszogrodu, wraz z dopływami oraz trzy błota – jeziora. Sieć rzeczna i osadnictwo ze względu na małą skalę globusa zostały mocno zgeneralizowane. Warto wspomnieć, że nieco na południe od ziem polsko-litewskich rozciąga się napis „EVROPA”, zaś obszar między Wisłą a Dnieprem został nazwany Sarmacją Europejską – „Sarmatia Europea”. Globus Merkatora pokazał Polskę i Litwę prawie doskonale, jak na możliwości kartografii pierwszej połowy XVI wieku. Jest to pierwszy poprawny obraz tych ziem pokazany na tle całego świata.

Kolejnym dziełem G. Merkatora, świadczącym o jego kunszcie, jest mapa Europy w skali ok. 1:4 000 000 wydana w 1554 r. w Duisburgu (W. Kret 1978, s. 101). Do jej wykonania Merkator zdołał zebrać ogromną liczbę wysokiej wartości materiałów źródłowych o krajach Europy i krainach przyległych. Szczególnie ważne było pozyskanie najbardziej aktualnych informacji na temat krajów Europy Wschodniej.

Dopatrując się analogii z wcześniejszymi mapami, należałoby porównać mapę Europy G. Merkatora z mapami B. Wapowskiego, szczególnie z zachowanym fragmentem Sarmacji Południowej. Widać, że powtórzono ogólny układ sieci rzecznej zlewiska Morza Czarnego z drobnymi uzupełnieniami. Za Wapowskim Merkator poprawnie naniósł Czarny Las – *Nigra Sylva*. Dla pozostałego obszaru Polski i Litwy można przyjąć za materiał porównawczy mapę Polski i Węgier Sebastiana Münstera z 1540 roku. Z porównania wynika, że na mapie Merkatora jest bogatsza sieć osadnicza oraz hydrograficzna. Na obszarze Prus wyraźnie jest przenikanie się wpływów milionówki (lub Sarmacji Północnej?) Wapowskiego i mapy Prus Zella (1542 r.). Przejawia się to w wizerunku Sambii, głównie Mierzei i Zalewu Kurońskiego. Za bezpośrednim wykorzystaniem mapy Zella do zobrazowania Prus przemawiają podobieństwa obrazu Zale-

⁸ O Rzeczypospolitej mówimy od 1569 r., czyli od momentu zawarcia Unii Lubelskiej.

⁹ Na obu mapach charakterystyczne są trzy nazwy miejscowości: Pelplin *Poblin*, Tuchola *Tauchel*, Chojnice *Coniz*. Identycznie została przedstawiona granica prusko-pomorska jako *Pomerisch granz*.

wu i Mierzei Wiślanej oraz układu rzek i jezior. Z mapy Zella Merkator zapożyczył cały dolny odcinek Wisły, poniżej Modlina. Półwysep Helski wraz z całym Pomorzem Zachodnim mają swoje odzwierciedlenie na mapie Księstwa Pomorskiego z *Kosmografii* S. Münstera. Na całym obszarze Prus Królewskich i Książęcych widzimy przenikanie się trzech podstawowych źródeł: map Wapowskiego, mapy Prus Zella oraz mapy Pomorza Münstera. Wskazują na to również znajdujące się na interesującym nas obszarze nazwy geograficzne. Interesująco przedstawia się dorzecze Niemna, gdzie sieć rzeczną i kontury zaczerpnięto z mapy Zella, nazewnictwo zaś z map Wapowskiego. Wybrzeże Bałtyku na północ od Kłajpedy narysowano na podstawie mapy Europy Północnej Olausu Magnusa z 1539 roku¹⁰. Najdalej na wschód wysunięte rubieże Wielkiego Księstwa Litewskiego zostały przedstawione na podstawie fragmentu mapy Księstwa Moskiewskiego Antoniego Wieda z 1542 roku¹¹ (S. Alexandrowicz 1989, s. 57–63). Poza tym na obszarze Europy Wschodniej Merkator wykorzystał itineraria Zygmunta Herbersteina¹². Obraz poszczególnych regionów Merkator uzupełnił pojedynczymi obiektami pochodzącymi z wcześniejszych map, np. mapy drogowej Erharda Etzlauba za pośrednictwem mapy Germanii Martina Waldseemüllera (1513) oraz reliktovej już mapy Germanii H. Martellusa (ok. 1450).

Mapa Europy Gerarda Merkatora prezentuje na obszarze Polski i Litwy wysoki poziom wykonania. Zawdzięczamy to wykorzystaniu przez Merkatora najlepszych i najnowszych źródeł, jak na ówczesne możliwości. W wielu przypadkach mapa ta przewyższa dokładnością i zawartością mapę Polski i Węgier S. Münstera, co świadczy o tym, że Merkator musiał znać oryginalne mapy Wapowskiego. Dzięki niej społeczeństwo europejskie zapoznało się z wiarygodnym obrazem ziem polsko-litewskich.

Mapa Europy z 1554 r. była wykorzystywana do wykonania generalnych map Polski, czego przykładem jest m.in. mapa Królestwa Polskiego z 1562 r. w skali ok. 1:2 200 000 Giacomo Gastaldiego¹³. Jednak mapy Gerarda Merkatora i Henryka Zella nie są jedynymi źródłami dla

mapy Polski G. Gastaldiego. Znajduje się tam wiele nazw miejscowości charakterystycznych tylko dla map Wapowskiego (trudno stwierdzić czy Gastaldi znał oryginalne mapy, czy tylko ich kopie) i Münstera. Część nazw pochodzi także z mapy Niemiec G. Gastaldiego (1562).

Gerarda Merkatora jako kartografa nieśmiertelnym uczyniło jego najslawniejsze dzieło – wielka żeglarska mapa świata w odwzorowaniu walcowym wiernokątnym, wydana w 1569 r. Ziemię Rzeczypospolitej przedstawiono na niej w stylu charakterystycznym dla pierwszej połowy XVI wieku. Dla Rzeczypospolitej jest ona zgeneralizowanym obrazem mapy Europy z 1554 roku¹⁴.

Mapy Bernarda Wapowskiego oraz mapa Prus Henryka Zella w pierwszej połowie XVI wieku były głównymi źródłami do wykonywania map Niemiec, m.in. Georga Lily'ego z 1553 r. oraz G. Gastaldiego z 1562 r. Natomiast mapa Prus Henryka Zella i mapa Europy Gerarda Merkatora posłużyły do prezentacji ziem Polski na mapie Niemiec Henryka Zella z 1562 roku¹⁵.

3. Ziemię Rzeczypospolitej na mapach kartografów polskich w drugiej połowie XVI wieku

Druga połowa XVI wieku przyniosła wiele zmian w twórczości kartograficznej. Szczególnie jest to widoczne w obrazie ziem Rzeczypospolitej oraz krajów sąsiednich. W porównaniu z poprzednim półwieczem przybyło wiele nowych map partykularnych, obrazujących poszczególne fragmenty Polski i Litwy oraz pogranicza. Najbardziej znaczącymi spośród nich były: mapa Śląska Martina Helwiga w skali ok. 1:550 000 z 1561 r. – z obszaru ówczesnej Polski obejmująca południowo-zachodnią Wielkopolskę i zachodnią Małopolskę (J. Janczyc 1976, s. 45–53; K. Kozica 2004; B. Czechowicz 2004, s. 25–31), mapa Prus Kaspra Hennebergera w skali ok. 1:400 000 z 1576 r., obejmująca całe pogranicze polsko-pruskie, Pomorze Gdańskie i Warmię (E. Jäger 1982, s. 48–54; J. Szeliga 1982, s. 44–51). Niemal po 40 latach od ukazania się prac Bernarda Wapowskiego polska kartografia doczekała się drugiej, samodzielnie wykonanej mapy – Księstwa Oświęcimsko-Zatorskiego

¹⁰ Por. ujście rzeki Lipawy oraz kształt rzeki Dźwiny.

¹¹ Por. charakterystyczne nazwy miejscowości – Połocka, Witebska, Wieliza, Kijowa i Homla.

¹² Na omawianą mapę trafiło ok. 45 miejscowości; jest to szczególnie widoczne wzdłuż biegu Dźwiny oraz między Stonimiem a Mińskiem.

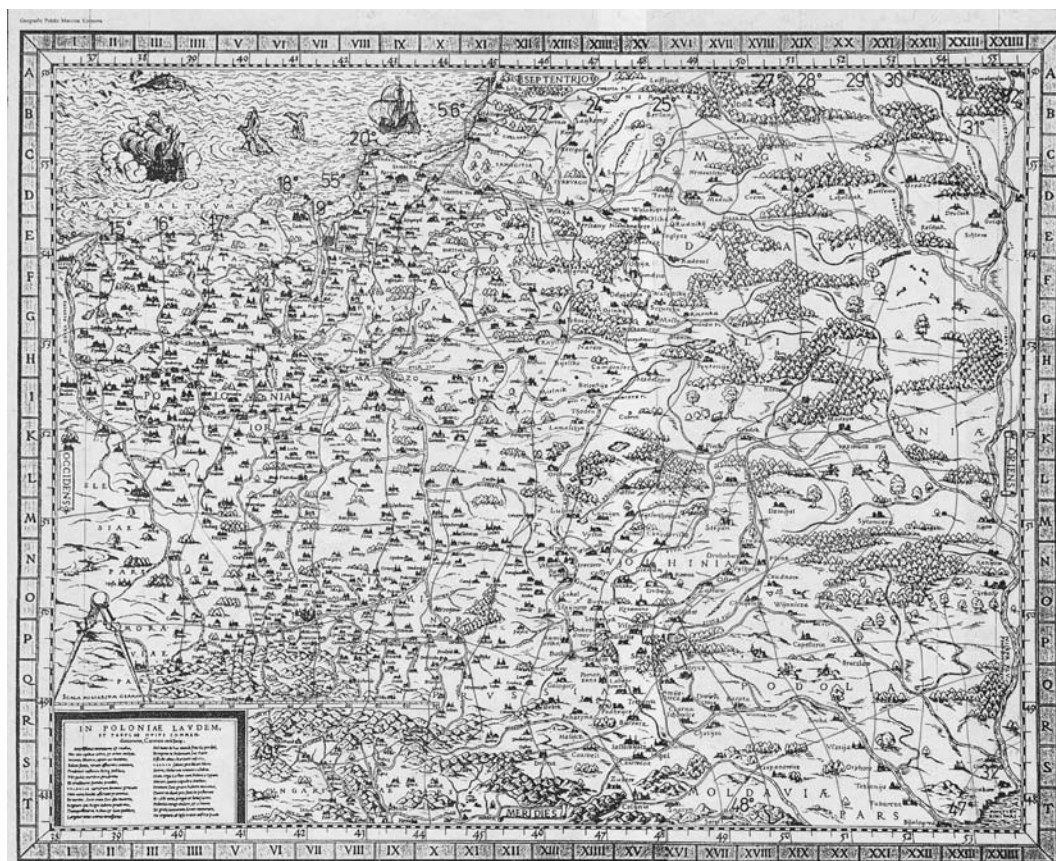
¹³ Warto zwrócić uwagę, że obraz Prus został tu całkowicie przedstawiony za pośrednictwem mapy H. Zella z 1542 r.

¹⁴ Nie uwzględniono przy jej wykonaniu będącej już w obiegu mapy Wacława Grodeckiego z 1562 roku.

¹⁵ Warto zauważyć, iż mapy te odzwierciedlają geograficzne pojęcie Germanii wg tradycji antycznej – ptolemejskiej, gdzie Germania sięga aż po Wisłę. Podobnie mapy będą przedstawiały Niemcy jeszcze przez cały XVI i XVII wiek.

w skali ok. 1:250 000 autorstwa Stanisława Porębskiego, obejmującej swoim zasięgiem prawie całe dorzecze górnej Wisły, aż do ujścia Ska-

przeciwko Moskwie. Większość tego typu opracowań zaginęła. Ta przetrwała dzięki wydaniu jej drukiem. Nie była ona tak jak poprzednie kopio-

Ryc. 2. Mapa Polski W. Grodeckiego z 1562 r. z siatką zniekształceń wg J. Łuczyńskiego (źródło: R. Marchwiński, *Geografia Polski Marcina Kromera*, Bydgoszcz 1997)

Fig. 2. The map of Poland by W. Grodecki from 1562 with a distortion grid by J. Łuczyński

winki, Beskid Żywiecki i Pasma Babiej Góry¹⁶ (S. Alexandrowicz 1984).

Mapa Księstwa Połockiego Stanisława Pacholowieckiego z 1579 r. jest natomiast pierwszym opracowaniem kartograficznym, wydanym drukiem, obejmującym fragment Wielkiego Księstwa Litewskiego (S. Alexandrowicz 1998). Mapę tę można potraktować jako dzieło wyjątkowe. Miała ona charakter orientacyjnego szkicu, wykorzystywanego w działaniach wojennych

wana i zamieszczana w atlasach. Wykorzystano ją jedynie jako materiał źródłowy.

Drugą mapą, która przetrwała zawierającą wojen batoriańskich, jest praca Macieja Strubicza w skali ok. 1:3 000 000, wydana w Kolonii w 1589 r. Przedstawia ona pogranicze Wielkiego Księstwa Litewskiego, Inflant i Moskwy. Opublikowano ją w kolońskiej edycji dzieła Marcina Kromera *Polonia*, obok mapy Polski Wacława Grodeckiego (S. Peliwo 1985, s. 19–20). Do jej wykonania jako źródło wykorzystano m.in. poprzednią mapę, przedstawiającą Połoczczyznę¹⁷. Interesujące jest to, że wydawca uzupełnił treść

¹⁶ Mapę tę ujrzała niemal cała Europa dzięki temu, że wydana ją w 1563 r. drukiem w Wenecji jako mapę samoistną w skali ok. 1:545 000; następnie w swoich atlasach zamieszczali ją m.in. Abraham Orteliusz od 1573 do 1612 r., Cornelis de Jode w 1593 r., Joan Blaeu od 1662 r. oraz Frederick de Wit (*Imago Poloniae*, t. II, 2002, s. 187–188).

¹⁷ Wskazuje na to układ siatki zniekształceń obu map, część nazw miejscowości oraz kształt kilku dopływów Dźwiny.

kilkoma miejscowościami na podstawie mapy Europy Gerarda Merkatora z 1554 r. oraz *Sarmacji Europejskiej* Andrzeja Pograbki z 1570 r., prawdopodobnie bez wiedzy jej autora. Pomimo że pod względem jakości wykonania nie dorównywała dziełom mistrzów niderlandzkich, była ona bardzo cenna, bowiem w opracowaniu książkowym dawała wiarygodny obraz północno-wschodnich rubieży Rzeczypospolitej. Skomponowano ją tak, aby uzupełniała obraz Polski na mapie Wacława Grodeckiego, stanowiła jej przedłużenie, choć znacznie różniła się skalą.

Jednak największe znaczenie w prezentacji naszych ziem, głównie koronnych, miały mapy generalne Polski, wykonywane przez kartografów polskich i niderlandzkich.

Jedną z najbardziej rozpowszechnionych map Polski na przełomie XVI i XVII w. była mapa W. Grodeckiego w skali ok. 1:1 680 000, wydana w 1562 r. w Bazylei (ryc. 2). Zastąpiła ona wartościową, lecz słabo rozpowszechnioną mapę Królestwa Polskiego Bernarda Wapowskiego. Głównym przeznaczeniem tej mapy było zilustrowanie geografii Polski, napisanej przez Marcina Kromera (R. Marchwiński 1980, s. 138–139), chociaż w pierwszym wydaniu stanowiła załącznik do dzieła Melanchtona o pochodzeniu Słowian. Najbardziej znana stała się dzięki pierwszemu wydaniu atlasu Abrahama Orteliusza z 1570 r. i jego kolejnym wydaniom, aż do 1595 roku.

Analizując siatkę zniekształceń mapy Polski Grodeckiego, można zauważyć charakterystyczne deformacje w kształcie litery „S” na pograniczu Białorusi i Ukrainy oraz na pograniczu pomorsko-kujawskim i prusko-mazowieckim. Odzwierciedlają one nieudolne połączenie różnych materiałów źródłowych. W dorzeczu Prypeci jest to pas styczności map *Sarmacji Północnej* i *Sarmacji Południowej* B. Wapowskiego, natomiast na pograniczu Pomorza Gdańskiego i Kujaw i dalej na wschód, jest to strefa połączenia „milionówki” Wapowskiego i mapy Prus Zella.

Na mapie Prus Henryka Zella najbardziej charakterystycznym elementem jest kształt dolnego odcinka Wisły, o czym była mowa wyżej, zarys wybrzeża oraz sieć wodna w północnej części Pomorza Gdańskiego i w Prusach Książących. Na podobnym obszarze występują nazwy miejscowości charakterystyczne dla mapy Prus z 1542 roku¹⁸. Najprawdopodobniej uzupełnienia

te zostały naniesione przez wydawcę, o ile przyjęmiemy założenie, że Andrzej Pograbka swoją mapę wzorował na pierwowzorze mapy W. Grodeckiego. Wobec powyższych ustaleń $\frac{3}{4}$ mapy Grodeckiego może odzwierciedlać milionówkę Wapowskiego (K. Buczek 1963, s. 32; S. Alexandrowicz 1989, s. 64; A. Szulc 2000). Czy W. Grodecki mógł wykorzystać oryginalne egzemplarze mapy *Sarmacji*? Sieć rzeczna i zniekształcenia nazw miejscowości wskazują na to, że nie mogła to być oryginalna mapa *Sarmacji Południowej*, lecz jakaś nieznaną jej kopia. Duży wpływ na poprawienie zapisu nazewnictwa geograficznego występującego na omawianej mapie miała *Chorografia* Jana Długosza¹⁹. Według S. Alexandrowicza (1989, s. 34) Grodecki wykorzystał także itineraria Zygmunta Herbersteina z jego opisu Moskwy. Przypomnijmy, że mapa W. Grodeckiego została wydana w 1562 r., czyli rok wcześniej niż mapa Stanisława Porębskiego. Można zauważyć, że treść fragmentu górnego dorzecza Wisły odpowiadałaby treści mapy Księstwa Oświęcimsko-Zatorskiego. Zachodzi bardzo duże prawdopodobieństwo, że W. Grodecki wykorzystał do wykonania tego fragmentu swojej mapy rękopiśmienne materiały S. Porębskiego.

Do opracowania swojej mapy Wacław Grodecki wykorzystał najlepsze dostępne materiały źródłowe, jakimi były mapy Wapowskiego lub ich kopie, *Chorografia* Jana Długosza, kartograficzne obrazy Podbeskidzia oraz itineraria Z. Herbersteina. Poza tym Jan Oporyn z Bazylei uzupełnił obraz Prus na podstawie mapy H. Zella z 1542 r. Materiały te zostały wykorzystane krytycznie. Dzieło Grodeckiego zasługuje więc na pozytywną ocenę, jako mapa generalna Polski, dając jej niemal wierny obraz jak na możliwości twórców połowy XVI wieku.

Mapą generalną Polski o podobnym charakterze jest *Partis Sarmatiae Evropeae [...]* *Nova Descriptio* Andrzeja Pograbki w skali ok. 1:1 950 000, wykonana w 1569 r. i wydana w Wenecji w 1570 roku. Porównując kształt siatki zniekształceń mapy Grodeckiego i mapy Pograbki widzimy, że są one niemal identyczne, podobnie jak zasięg oraz ogólny obraz treści. Jednak warto bliżej przyjrzeć się tej mapie, niedostrzeżonej w literaturze przedmiotu. Zastanawia, czy obaj kartografowie korzystali ze wspólnego źródła, czy Pograbka jako źródło wykorzystał mapę

¹⁸ Warto wspomnieć, że na mapę W. Grodeckiego trafiła niemal połowa nazewnictwa znajdującego się na mapie Prus H. Zella, w tym ok. 20 % o jednakowym zapisie.

¹⁹ 49 nazw na mapie W. Grodeckiego ma identyczny zapis jak w *Chorografii*.

Grodeckiego? Jeżeli porównamy nazewnictwo występujące na obu mapach, to dostrzeżemy, że w 80% pochodzi ono z mapy Grodeckiego. Występuje również wiele uzupełnień, głównie z mapy Europy Merkatora z 1554 r. oraz z *itinerarium* Z. Herbersteina²⁰.

Ogólny zarys sieci rzecznej odpowiada mapie Grodeckiego z uzupełnieniami, lecz poza dolnym fragmentem Wisły oraz zarysem linii brzegowej Półwyspu Helskiego. Szczególnie w przypadku Wisły widzimy analogię do milionówki Wapowskiego, co wskazuje na wykorzystanie pierwowzoru mapy Grodeckiego, z którym zetknął się Pograbka, zanim zostały naniesione uzupełnienia i poprawki z mapy Prus H. Zella. Na mapie Pograbki nie dostrzegamy wpływu mapy Prus Zella z 1542 roku. Ponadto na mapie Sarmacji Europejskiej występują interesujące legendy oraz ikonografia o tematyce gospodarczej i obyczajowej (J. Łuczyński 2008, s. 240–244). Pograbka swoją mapę określił jako „nową”, jednak sam tytuł jest archaiczny, poprzez określenie Polski jako „Sarmacji Europejskiej”. Już jego poprzednik używał terminu „Polska”. Gdyby jednak wziąć pod uwagę odbiorców tej mapy, którymi byli wykształceni mieszkańcy Europy Zachodniej i Południowej, czytający dzieła Ptolemeusza, Schedla i Münstera, to uzyskamy odpowiedź, dlaczego takiego terminu użył autor w tytule mapy. W dziełach tych omawianą część Europy określano jako „Sarmację Europejską” i pod tą nazwą ją identyfikowano.

Pomimo że mapa Pograbki nie jest dziełem całkowicie nowym, to widać jednak liczne uzupełnienia treści i poprawki wcześniej dostrzeżonych błędów. Jednak mapa ta nie stała się aż tak popularna jak dzieło Grodeckiego, bowiem nie trafiła do ogólnie dostępnych atlasów. Nazwisko Andrzeja Pograbki nie zostało jednak zapomniane, bowiem jego mapa w 1595 r. posłużyła A. Orteliuszowi do korekty obrazu ziem litewskich i ukraińskich na dotychczas publikowanej mapie W. Grodeckiego.

4. Wpływ kartografów polskich na obraz Rzeczypospolitej na mapach zachodnio-europejskich w drugiej połowie XVI wieku

Największą rolę w rozpowszechnieniu obrazu kartograficznego ziem Rzeczypospolitej odegrali niderlandzcy wydawcy atlasów w drugiej po-

²⁰ 11% nazw pojawiło się po raz pierwszy, głównie na obszarze Wielkopolski, Kujaw i Rusi Czerwonej (szczególnie wzdłuż szlaków drogowych).

łowie XVI wieku. Pomysłodawcą uporządkowanego zbioru map, sprowadzonych do jednego formatu był Abraham Orteliusz, który w 1570 r. wydał po raz pierwszy swój atlas pt. *Theatrum Orbis Terrarum*. W dziele tym pojawiła się nowa wersja mapy Polski Wacława Grodeckiego, którą następnie wielokrotnie powielano, przerabiano i uzupełniano. Oprócz niej ziemie Rzeczypospolitej w tym atlasie przedstawiały m.in. mapy Europy, Niemiec, Śląska, Prus i południowych wybrzeży Bałtyku (W. Kret 1978, s. 40–41, 120–121).

Mapa Polski w atlasie Orteliusza z 1570 r. jest niemal wierną przeróbką dzieła Grodeckiego z 1562 roku. Większe różnice występują w manierze rysunku i precyzji wykonania. Rozbieżności widać w skali, którą zmniejszono do ok. 1:2 500 000. Siatka zniekształceń obu map jest prawie identyczna, z drobnymi odchyleniami. Orteliusz na mapie Polski z 1570 r. pominął Beskidy Zachodnie, oznaczył jedynie Tatry, pasmo Babiej Góry oraz Beskidy Wschodnie²¹. Była to jedna z najbardziej rozpowszechnionych map Polski w Europie, ukazująca się aż do 1595 r.

Ziemie Rzeczypospolitej na zamieszczonej w tym atlasie mapie Europy (ryc. 3), zredagowano na podstawie mapy Europy Merkatora z 1554 roku. Świadczy o tym obraz sieci rzecznej oraz nazewnictwo na mapie Orteliusza. Ponad połowa nazw uległa zniekształceniu, a tylko 45% ma niezmienny zapis. Mapa Europy w atlasie Orteliusza przedstawia ziemie Rzeczypospolitej zgodnie ze stanem ówczesnej wiedzy geograficznej, ustalonym przez tę bardzo popularną mapę Merkatora. Na wschodnich rubieżach nadal widnieją nieistniejące jeziora. Nie było podstaw, aby dokonać ich likwidacji, skoro oznaczył je, choć w ograniczonym stopniu, Wacław Grodecki na swojej mapie z 1562 roku.

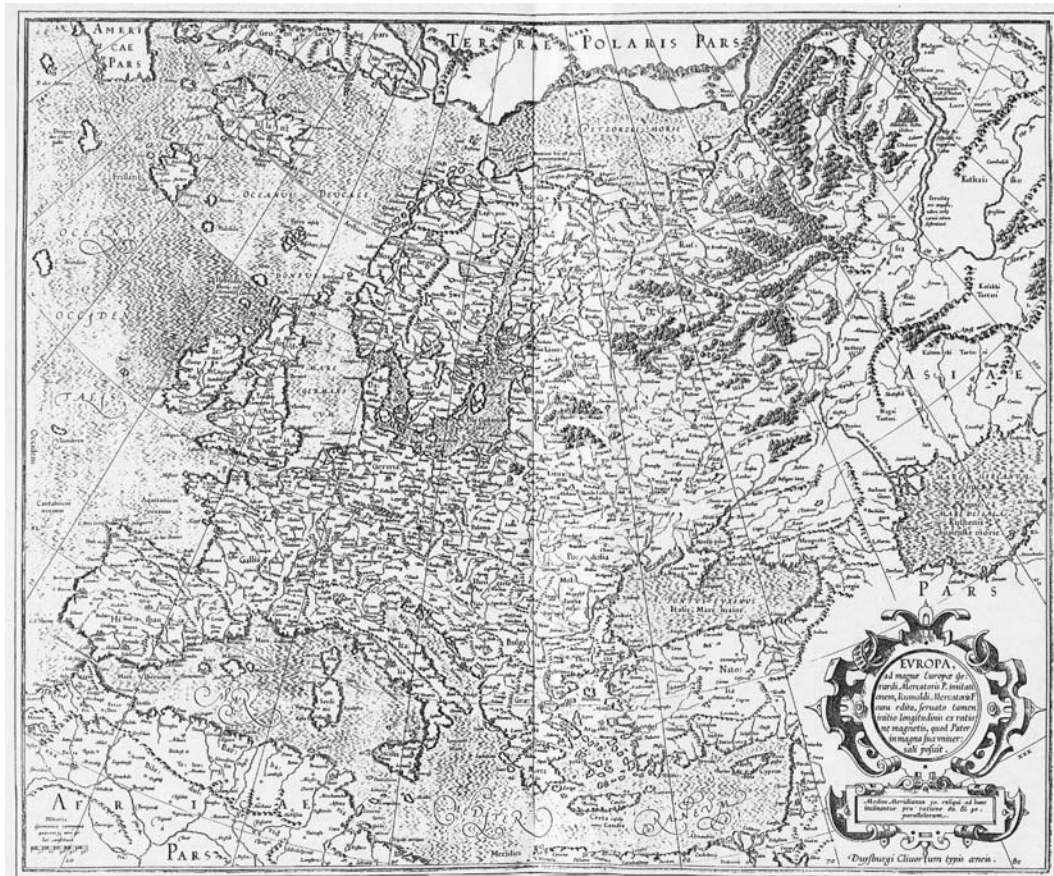
Mapa Europy Orteliusza pochodząca z atlasu wydanego w 1570 r. spełniła swoje zadanie, dając ogólny pogląd na jej środkowo-wschodnią część. Dla ziem Polski i Litwy największe znaczenie mają najważniejsze rzeki, jeziora i osadnictwo. Poprawnie umieszczono nazwy poszczególnych ziem, poczynając od Prus i Litwy

²¹ Warto także zauważyć, że na mapie atlasowej uzupełniono kilka brakujących nazw miejscowości przy naniesionych sygnaturach: Elk jako *Lyck* i drugą nazwę Gdańska *Dantzick*, których brak w wydaniu bazylijskim. Z wydania 1562 r. do wydania z 1570 r. trafiło ok. 98% nazw geograficznych dotyczących obszaru Rzeczypospolitej, a ok. 65% ma identyczny zapis. Ponadto na mapie Orteliusza widnieje nowa miejscowość Rzochów (*Sochow*), pochodząca z mapy Europy Merkatora z 1554 r. Zastanawia, dlaczego oznaczono akurat tę miejscowość, a inne opuszczono.

na północy, poprzez Polskę i Ruś po Podole.

Osiem lat później, po pierwszym wydaniu atlasu Abrahama Orteliusza, atlas wydał Gerard de

podstawie mapy Prus Henryka Zella, zamieszczonej w atlasie Orteliusza. Liniję styku obu map źródłowych wyznaczają dublety nazw miejsc-

Ryc. 3. Atlasowa mapa Europy A. Orteliusza z 1570 r. (źródło: A. Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, Antverpiae MDLXX; reprint z 1964 r.)

Fig. 3. The atlas map of Poland by A. Ortelius from 1570

Jode. Oprócz mapy Polski, ziemie Rzeczypospolitej znalazły się na mapach Europy, Niemiec, Pomorza, Prus, Inflant i Śląska (W. Kret 1978, s. 44, 129–130). Mapa Polski Gerarda de Jode z 1578 r. pod względem zniekształceń przypomina mapę Grodeckiego. Wskazują na to liczne drobne szczegóły (J. Łuczyński 2006, s. 135). Sieć wodna również wskazuje na wykorzystanie mapy Grodeckiego, lecz de Jode dokonał uzupełnień. Do naniesienia sieci osadniczej w głównej mierze mogły posłużyć obie wersje mapy Grodeckiego (z 1562 i 1570 r.) – wskazują na to analogie w zapisie nazw miejscowych. Obszar Prus Królewskich i Książęcych opracowano na

wości: Chojnic, Tucholi na zachodzie oraz Łomży i Wąsosza na wschodzie. Uzupełnień dokonano wykorzystując mapę Europy Merkatora z 1554 lub 1572 roku oraz mapę Sarmacji Europejskiej Pograbki z 1570 roku. Po 1578 r., najprawdopodobniej w latach 1579–1586, Gerard de Jode wydał kolejną, uzupełnioną i poprawioną mapę Polski. Dotychczas datowano ją na rok 1576, lecz musiała zostać wydana później (J. Łuczyński 2006, s. 142). Niewątpliwie głównym źródłem do jej opracowania była atlasowa mapa Polski z 1578 roku. Najpoważniejszych zmian dokonano na obszarze Prus, bowiem tym razem ów obszar zredagowano wykorzystując najnowszą

mapę Prus Kaspra Hennebergera z 1576 roku. Wskazuje na to odmienna niż na mapie z 1578 r. sieć wodna oraz bogatsze nazewnictwo²². Mapa

nując mapę Europy Gerarda de Jode z mapą Europy Abrahama Orteliusza (1570) widać, że dorzecze Wisły jest nieco bogatsze w dopływy

Ryc. 4. Atlasowa mapa Europy G. de Jode z 1578 r. (źródło: G. de Jode, *Speculum Orbis Terrarum*, Antwerpen 1578; reprint z 1965 r.)

Fig. 4. The atlas map of Europe by G. de Jode from 1578

ta jest przykładem wykorzystania najbardziej aktualnych źródeł, szczególnie w odniesieniu do obszaru Prus.

Atlasowa mapa Europy Gerarda de Jode z 1578 r. (ryc. 4) w ogólnym zarysie na obszarze Rzeczypospolitej jest podobna do ściennej mapy Kaspra Vopela z 1555 roku. Podobieństwa można doszukać się również w obrazie sieci rzecznej. Na mapie Europy de Jode interesujący jest odcinek dolnej Wisły przypominający ten sam odcinek na milionówce Wapowskiego. Ponadto w dorzeczu Dźwiny można się doszukać wpływu mapy Europy Merkatora z 1554 roku. Porów-

Il i III rzędu. Zastanawiający jest brak charakterystycznego jeziora Gopło wraz z Notecią, które były nieodłącznym elementem większości map XVI i XVII wieku.

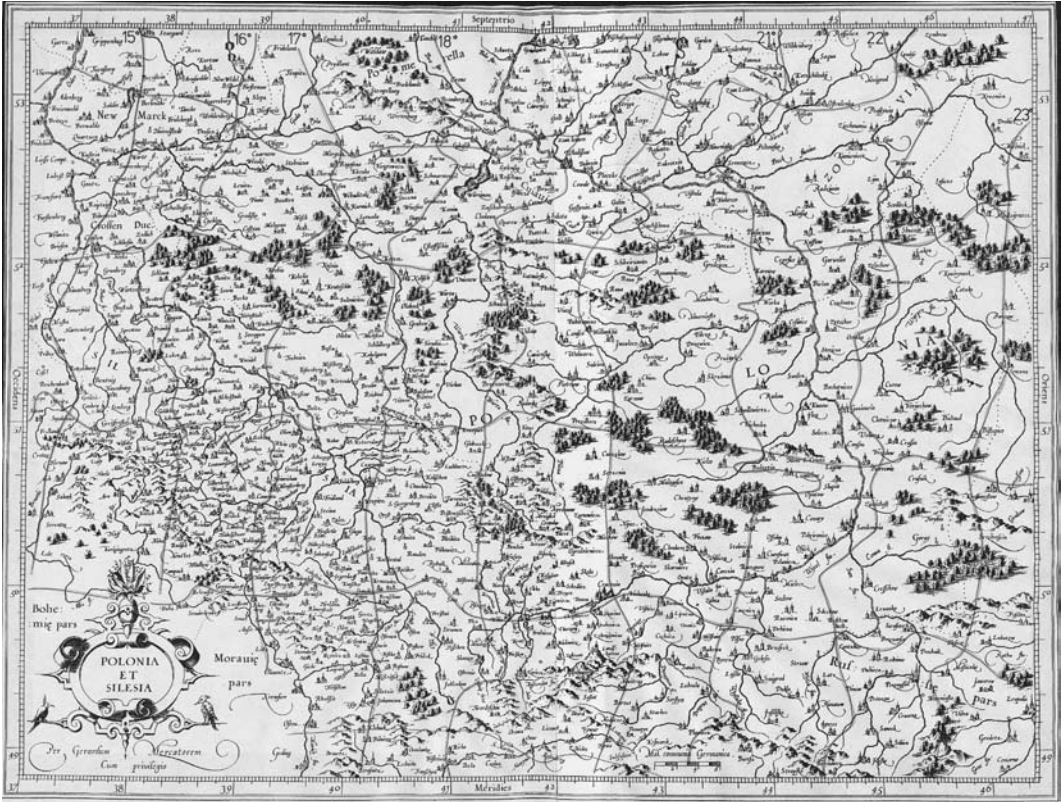
W nazewnictwie wyraźnie widać wpływ mapy Vopela²³; uzupełnień dokonano również na podstawie mapy Europy Merkatora. Dla tego samego obszaru mapy Orteliusza i Gerarda de Jode mają identyczną liczbę nazw geograficznych, nieco jednak różnią się treścią, co jest wynikiem wykorzystania różnych materiałów źródłowych. Pod względem poprawności prezentacji obszaru Rzeczypospolitej nie odbiegają one od siebie.

²² Zasięg mapy K. Hennebergera jako źródła wyznacza na mapie Polski de Jode podwójne umieszczenie Goniądza (*Goriuncz, Conencus sive Gernitz*).

²³ Najbardziej charakterystyczne przykłady to Zawichost *Sanchose*, Kijów *Kyouia*, S. *Albert*, S. *Lazaro*.

Gerard Merkator, obok Abrahama Orteliusza i Gerarda de Jode, był jednym z najwybitniejszych wydawców atlasów w XVI wieku. Podczas gdy

konania tej mapy (ryc. 5). Jednak na północ od równoleżnika 52° N widzimy charakterystyczne zniekształcenia w kształcie litery „S”, widoczne

Ryc. 5. Mapa Polski i Śląska G. Merkatora z 1595 r. z siatką zniekształceń wg J. Łuczyńskiego (źródło: G. Mercatore Rupelmundano, *Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*, Duisburgi 1595; reprint z 1964 r.)

Fig. 5. The map of Poland and Silesia by G. Mercator from 1595 with a distortion grid by J. Łuczyński

Orteliusz sprowadzał mapy do jednakowego formatu, podając nazwiska autorów, a de Jode wprowadzał drobne uzupełnienia tworząc kompilacje, to Merkator w swoim atlasie zamieścił mapy, oparte na najnowszych źródłach. Były one starannie dobierane i krytycznie jak na możliwości epoki opracowywane. W atlasie z 1595 r. Gerard Merkator ziemie Rzeczypospolitej pokazał na kilku mapach regionalnych: *Polonia et Silesia*, *Prussia*, *Livonia*, *Lithuania*, *Taurica Chersonesus* (...), *Russia*, *Marca Brandenburgensis*, *Germania* (W. Kret 1978, s. 52–53, 136, 140–141).

Mapa *Polonia et Silesia* w skali ok. 1:1 600 000 ukazała się po raz pierwszy w 1585 roku. Charakteryzuje się ona bardzo wyraźnym rysunkiem oraz bogatą treścią. Kształt linii siatki zniekształceń wskazuje na bardzo wysoką dokładność wy-

także na mapach Grodeckiego i Pograbki (głównie części Kujaw i ziemi dobrzyńskiej). Szczegół ten będzie charakterystyczny na mapach Polski o proveniencji merkatorowskiej, ukazujących się przez cały wiek XVII. Świadczy to o zależności mapy *Polonia et Silesia* od map Grodeckiego i Pograbki lub o niedokładnym połączeniu materiałów źródłowych dla Prus i środkowej Polski. Podstawą rysunku sieci rzecznej na większości obszaru Polski była mapa Gerarda de Jode. Uzupełnień dokonano za pośrednictwem map Stanisława Porębskiego z 1563 r. (dorzecze górnej Wisły), Europy Merkatora z 1572 r. (dorzecze środkowej Wisły), Prus Kaspra Hennebergera z 1576 r. (dorzecze dolnej Wisły), wreszcie mapy Śląska Martina Helwiga z 1561 roku (dorzecze Warty).

Poddając analizie nazewnictwo geograficzne mapy Polski i Śląska Gerarda Merkatora z 1585 (1595) roku widzimy, że podstawowym źródłem

W interesujący sposób Merkator przedstawił obszary pograniczne. Mapa Prus Hennebergera z 1576 r. posłużyła do przedstawienia pogranicza

Ryc. 6. Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego G. Merkatora z 1595 r. z siatką zniekształceń wg J. Łuczyńskiego (źródło: *Seniejai Lietuvos Žemėlepiai iš Vilniaus Universiteto Bibliotekos Rinkinių*, I aplankas iš Joachimio Lelewelio ir kitų rinkinių, Vilnius 1999)

Fig. 6. The map of the Grand Duchy of Lithuania by G. Mercator from 1595 with a distortion grid by J. Łuczyński

była atlasowa mapa Polski Gerarda de Jode z 1578 roku²⁴, z której trafiło 34% nazw. Uzupełnień i poprawy pisowni dokonano na podstawie mapy Wacława Grodeckiego z 1562 i 1570 r. – ok. 22%. Z map Sarmacji Europejskiej Pograbki trafiło 55 nazw, ok. 8% nazw naniesiono lub poprawiono ich pisownię wykorzystując mapę Europy Merkatora z 1572 roku. Wykorzystano także mapę Polski Jakuba Gastaldiego z 1562 r.²⁵

²⁴ Wg K. Buczka podstawę stanowiła mapa polski W. Grodeckiego (K. Buczek 1933, s. 77–78). Na tę hipotezę powołuje się M. Dworatschek (2006, s. 31).

kujawsko-pruskiego i mazowiecko-pruskiego (ok. 10% nazewnictwa). Pogranicze śląsko-małopolskie i śląsko-wielkopolskie zredagowano na podstawie mapy Śląska Martina Helwiga z 1561 r., sięgając aż po Wartę²⁶. Obszar zachod-

²⁵ Z tej mapy trafiły trzy charakterystycznie zniekształcone nazwy: Ciechanowca (*Ziechouoniz, Ziechouoniz*), Rzemienia (*Cazenien, Cazenien/Rzemien*) i Wąwolnicy (*Volinza, Volinza*).

²⁶ Z tej mapy pochodzi ok. 7% nazw. Linie styku mapy Helwiga z podstawą źródłową wyznacza ciąg dubletów miejscowości: Pызdry, Bolesławiec, Wieruszów i Koziegłowy. Najczęściej występują one w postaci nazwy polskiej pochodzącej z mapy Grodeckiego lub de Jode oraz nazw niemieckich pochodzących z map partykularnych.

nich Beskidów narysowano na podstawie mapy S. Porębskiego, z której pochodzi ok. 4% nazw. Pogranicze brandenbursko-wielkopolskie zostało opracowane z wykorzystaniem mapy Eliasa Camerariusza z 1585 r.²⁷ Natomiast na Pomorzu Zachodnim dwie nazwy określające zwarty kompleks leśny najprawdopodobniej pochodzą z mapy S. Münstera. Około 4% nazw pojawiło się po raz pierwszy. O chęci wykonania dzieła doskonałego i nadgorliwości autora mapy świadczą liczne powtórzenia miejscowości. Najczęściej występują one w postaci dubletów, lecz i zdarzają się tryplety (Bydgoszcz i Pabianice).

Na mapie Polski i Śląska oznaczone zostały także granice między poszczególnymi ziemiami. Nazwy tych ziem: Kujawy, Mazowsze, Pomorze Gdańskie, fragment Rusi Czerwonej oraz tytułowe Polska i Śląsk rozmieszczone prawidłowo. Jednak przebieg niektórych odcinków granic jest błędny. Interesujący jest fakt, że na mapie tej zabrakło nazw Wielkopolska i Małopolska, występujących jeszcze na mapach Gerarda de Jode.

W dorobku kartografii ziem Rzeczypospolitej najbogatszą w szczególności mapą Wielkiego Księstwa Litewskiego w jego granicach sprzed Unii Lubelskiej jest *Lithuania* Gerarda Merkatora w skali ok. 1:3 000 000. Opublikowano ją po raz pierwszy w 1595 r. w Duisburgu, w pełnym pośmiertnym wydaniu atlasu oraz w suplemencie do wcześniejszych części (W. Kret 1978, s. 140–141, *Lithuania* 2002, s. 44–45). Ukazywała się ona bez zmian w atlasach spadkobierców Merkatora aż do 1636 r., kiedy zastąpiła ją tzw. mapa radziwiłłowska z 1613 r. Jest to pierwsza samoistna mapa Litwy, obejmująca ten kraj w całości (A. Samas 1997, s. 119). W rysunku siatki zniekształceń możemy doszukać się analogii z mapą Polski Wacława Grodeckiego (ryc. 6). Na obszarze Połoczyzny widoczne są deformacje charakterystyczne dla mapy Macieja Strubicza. W dorzeczu Dniepru możemy dostrzec zniekształcenia charakterystyczne dla mapy Wapowskiego, lecz za pośrednictwem mapy Europy z 1572 roku. Analogii do poszczególnych wykorzystanych źródeł możemy się doszukać w treści hydrograficznej. Układ rzek w południowej części dorzecza Dniepru wskazuje na wykorzystanie mapy Europy z 1572 r., lecz obraz ten został wzbogacony licznymi dopływami. Środkową część Wielkiego Księstwa Litewskiego opar-

wano wykorzystując mapę Macieja Strubicza z 1589 r., głównie północne dorzecze Dniepru. Obraz dorzecza Prypeci zbliżony jest do mapy Pograbki, podobnie źródłiska Niemna i Dniepru, które wyraźnie rozdzielono. Dorzecze Niemna jest zbliżone do mapy Europy Merkatora oraz mapy Polski Grodeckiego. Dostrzec można także drobne wpływy map Polski Gastaldiego. Dorzecze Dźwiny narysowano korzystając z mapy Litwy Strubicza, z uzupełnieniami pochodzącymi z mapy Księstwa Połockiego Pacholowieckiego. Dorzecze Wisły nawiązuje do mapy Polski i Śląska z 1585 roku.

Reasumując, ostatecznie można przyjąć, że osnową do wykonania tej mapy była mapa Europy Merkatora z 1572 roku²⁸. Podobnie jak na mapie Polski, również na tej mapie występuje szereg powtórzeń, w tym dublety i tryplety.

Mapa Litwy Gerarda Merkatora zasługuje na szczególną uwagę. Jest to pierwsza mapa, która w sposób kompleksowy pokazuje ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego, a w jej tytule występuje tylko nazwa Litwy. Dla potencjalnego czytelnika atlasu, szczególnie z Europy Zachodniej, który nie znał obrazu geograficznego Litwy, mapa ta mogła być wizerunkiem syntetycznym. Na mapie Litwę pokazano jako kraj bogaty w rzeki, choć w większości przypadków ich obraz nie jest poprawny. Merkator, wykorzystując wszystkie dostępne mu źródła, niestety w wielu miejscach zafalszował wizerunek tego kraju. Pomimo to mapę można uważać za syntezę dotychczasowej wiedzy geograficznej na temat Litwy końca XVI wieku.

Mapa Europy zamieszczona w atlasie Merkatora z lat 1585–1595 (ryc. 7) pozornie przypomina jego zgeneralizowaną mapę Europy z lat 1554–1572. Jednak rysunek i forma przedstawienia nie tylko ziem Rzeczypospolitej wskazują na wykorzystanie wspomnianej żeglarskiej mapy świata z 1569 roku. Dla ziem polskich szczególnie wyraźnie pokazuje to wybrzeże Bałtyku. Nie tylko zarys linii brzegowej, ale również nazwy i rozmieszczenie miejscowości są bardzo zbliżone. To samo odnosi się do wybrzeży Morza Czarnego. Ponadto charakterystycznymi szczegółami obu map są rysunek Sudetów i Karpat oraz cała sieć wodna z charakterystycznymi jeziorami: Sarmackim, Amadockim i Cronos. Podobnie jak na mapie żeglarskiej świata brakuje

²⁷ Z tej mapy pochodzi ok. 2% miejscowości. Liniję styku wyznacza tu dublet Skwierzyny *Squirsina Schwestern*.

²⁸ Ziemie znajdujące się poza granicami Wielkiego Księstwa Litewskiego opracowano na podstawie mapy Polski i Śląska z 1585 r., Prus Hennebergera z 1576 r. oraz *Livonii* Merkatora.

Gopla, które jest pokazane na mapie Europy z atlasu Orteliusza i wszystkich mapach generalnych Polski. Na porównywanych mapach

wśród społeczeństwa europejskiego, pomimo to w znaczny sposób, choć pośrednio, przyczyniły się do ukształtowania wizerunku ziem Rzeczy-

Ryc. 7. Atlasowa mapa Europy G. Mercatora z 1595 r. (źródło: G. Mercatore Rupelmundano, *Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*, Duisburgi 1595; reprint z 1964 r.)

Fig. 7. The atlas map of Europe by G. Mercator from 1595

na omawianym obszarze występuje taka sama liczba 107 nazw geograficznych, z których 73% ma identyczny zapis²⁹. Atlasowa mapa Europy w atlasie Mercatora jest zatem wycinkiem jego mapy świata z 1569 roku.

5. Podsumowanie

Krokiem milowym w rozwoju kartografii ziem Polski i Litwy było wydanie drukiem w 1526 r., najpierw map Sarmacji Północnej i Południowej, obejmujących swoim zasięgiem Europę Wschodnią, a następnie mapy generalnej Polski. Ich autorem był Bernard Wapowski. Mapy te nie zostały rozpowszechnione na skalę masową

pospolitej. Ogólny obraz ziem między Odrą a Dnieprem oraz Bałtykiem a Karpatami ukształtowany przez B. Wapowskiego, został rozpropagowany w Europie Zachodniej przez Gerarda Mercatora. Wpływy tych pierwszych map Polski widzimy na jego globusie z 1541 r., a następnie na wielkiej mapie Europy z 1554 roku. Szczególnie tę ostatnią i jej adaptacje wykorzystywano do przedstawiania obrazu Europy Środkowo-Wschodniej aż do połowy XVII wieku.

Spośród map generalnych Polski w XVI w. najczęściej wykorzystywana była mapa Polski Wacława Grodeckiego z 1562 r., oparta na pracach B. Wapowskiego oraz jej niemal wierna przeróbka zamieszczona w atlasie Abrahama Orteliusza z 1570 roku. Mapy te wykorzystał także Gerard de Jode, lecz w związku z niskim

²⁹ Na obu mapach występują dublety Chelma, Durben i Kijowa.

nakładem jego atlasów nie trafiły one do zbyt wielu odbiorców. Natomiast północne ziemie Rzeczypospolitej przedstawiano na podstawie map Prus Henryka Zella z 1542 r. i Kaspra Hennebergera z 1576 r.

Kolejnym etapem w rozwoju wizerunku kartograficznego ziem Rzeczypospolitej była mapa Polski i Śląska opublikowana przez Gerarda Merkatora w 1585 roku. Była to starannie wykonana mapa z bogatą treścią topograficzną. Osnową jej wykonania była mapa Polski Gerarda de Jode z 1578 roku. Ziemie sąsiednie opracowano na podstawie różnych map partykularnych poszczególnych regionów, ziemie Polski uzupełniono mapami opracowanymi wcześniej. Mapa ta obejmowała tylko ziemie Polski i Ślą-

ska, bez Pomorza Gdańskiego, Prus, Pomorza Zachodniego oraz zachodniej części Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stała się ona podstawowym źródłem opracowania szeregu map Polski od XVII do XVIII wieku, kiedy to zaczęły powstawać bardziej nowoczesne mapy epoki stanisławowskiej.

Pośród pojawiających się nowości najszybciej dostrzegano mapy partykularne, które były podstawą uszczegółowienia obrazu różnych części Rzeczypospolitej. Gorzej rzecz się miała z mapami Europy i świata. Raczej rzadko lub z wielkim opóźnieniem trafiały tam wszelkie poprawki. W kształtowaniu map Europy nadal autorytetem pozostawała wielka mapa Europy Gerarda Merkatora z 1554 roku.

Literatura

- Alejner A.Z., Łarionowa A.N., Czurkin B.G., 1962, *Gerard Markator*. Moskwa.
- Alexandrowicz S., 1978, *Ziemie ruskie w kartografii polskiej XVI–XVII wieku*. „Studia Źródłoznawcze” T. 23, s. 107–115.
- Alexandrowicz S., 1984, *Najstarsza mapa szczegółowa ziem polskich: Stanisława Porębskiego mapa Księstwa Oświęcimskiego i Zatorskiego z 1563 roku*. W: *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich*. Poznań, s. 357–373.
- Alexandrowicz S., 1989, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*. Wyd. 2, Poznań.
- Alexandrowicz S., 1998, *Źródła kartograficzne do wyprawy połockiej Stefana Batorego roku 1579*. W: *Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX w.)*. Toruń, s. 20–28.
- Alexandrowicz S., Jankowska E., 1989, *O metodach badania map z XVI–XVII wieku (na przykładzie wybranych map krajów Europy Środkowej i Wschodniej)*. „Polski Przegl. Kartogr.” T. 21, nr 3–4, s. 134–143.
- Buczek K., 1933, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*. „Wiad. Służby Geogr.” T. 7, s. 69–121.
- Buczek K., 1963, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*. Zarys analityczno-syntetyczny. Wrocław.
- Czechowicz B., 2004, *Historia kartografii Śląska XIII–XIX wieku*, Wrocław.
- De Smet A., 1974, *Mercator à Louvain, 1530–1552*. W: *Album Antoine De Smet*, Bruxelles, s. 193–250.
- Dworsatschek M., 2006, *Z gładzień kartografii Polski i ziem ościennych XVI–XVIII w.* „Czas. Zakładu Nar. im. Ossolińskich” z. 17, s. 29–49.
- Imago Poloniae, Dawna Rzeczpospolita w mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasa Niewodniczańskiego*, 2002, t. 2, Warszawa.
- Iwańczak W., 2005, *Do granic wyobraźni. Norymberga jako centrum wiedzy geograficznej i kartograficznej w XV i XVI wieku*. Warszawa.
- Jäger E., 1982, *Prussia-Karten 1542–1810. Geschichte der kartographischen Darstellung Ostpreußens vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*. Weissenhorn.
- Janczak J., 1976, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*. Opole.
- Kozica K., 2004, *Mapa Śląska Martina Helwiga i jej nieznanne wydanie z 1612 roku*. „Polski Przegl. Kartogr.” T. 36, nr 2, s. 92–103.
- Kret W., 1978, *Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego i w innych zbiorach*. T. I, *Mapy XV–XVI wieku*. Wrocław.
- Krzywicka-Blum E., 1997, *Próba rekonstrukcji zaginionej mapy Polonia Bernarda Wapowskiego*. W: *Ziemie dawnych Prus Wschodnich w kartografii*. „Z Dziejów Kartografii” T. 8, Olsztyn, s. 189–197.
- Lithuania, on the Map*, 2002, Vilnius.
- Łuczyński J., 2006, *Problem datacji map Polski Gerarda de Jode z drugiej połowy XVI wieku*. „Polski Przegl. Kartogr.” T. 38, nr 2, s. 133–144.
- Łuczyński J., 2008, *Obraz i tekst na XVI-wiecznych mapach Rzeczypospolitej*. W: *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*. „Z Dziejów Kartografii” T. 14, Szczecin, s. 234–247.
- Marchwiński R., 1980, *Kromer a Grodecki. Podstawy kartograficzne kromerowskiej Polonii*. „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia” XVI, Nauki Humanistyczno-Społeczne, Z. 114, s. 133–149.
- Olszewicz B., 1951, *Wzmianki o mapach Bernarda Wapowskiego w listach z r. 1529*. W: *Studia nad książką poświęconą pamięci Kazimierza Piekarskiego*. Wrocław, s. 371–376.
- Olszewicz B., 1961, *Stosunki między krajami skandynawskimi a Polską w zakresie kartografii (od epoki Odrodzenia po wiek XIX)*. „Kwart. Historii Nauki i Techniki” R. 6, s. 17–24.
- Olszewicz B., 1967, *Bernard Wapowski*. W: *Dzieje wieków geografii polskiej*. Warszawa, s. 53–63.
- Peliwo S., 1985, *Mapy ziem polskich w wydawnic-*

- twach książkowych XVI–XVIII w. „Studia i Materiały z Historii Kartografii” T. 5, Warszawa.
- Peliwo S., 1989, *Drzeworytowe mapy ziem polskich z wydawnictw książkowych XVI w.* „Studia i Materiały z Historii Kartografii” T. 10, Warszawa.
- Samas A., 1997, *Žemėlapiai ir jų kūrėjai*. Vilnius.
- Szeliga J., 1967, *Dokładność szesnastowiecznych map wybrzeża polskiego*. „Zeszyty Geograficzne WSP w Gdańsku” R. 9, s. 17–45.
- Szeliga J., 1982, *Rozwój kartografii Wybrzeża Gdańskiego do 1772 roku*. Wrocław.
- Szulc A., 2000, *Przełomowa rola dzieła Bernarda Wapowskiego w kartografii polskiej*. „Zesz. Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu” Nr 394, Geodezja i Urządzenia Rolne 17, s. 371–381.
- Wisła S., 1996, *Gerard van Gerhard Mercator*. „Nautologia” Nr 2, s. 16–22.

Recenzował

prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz

Territory of Poland and Lithuania in European cartography of the 16th century (an attempt to determine the filiation of printed maps)

Summary

Key words: history of cartography, old maps, old atlases, old Polish cartography, map filiation

The aim of the article is to present the printed small scale maps of the territory of Poland and Lithuania in the 16th century against the background of the European cartography of that time. Such presentation should help revise and complete the historical image of Poland. For source analysis the following research methods were applied: linguistic analysis (synoptic charts), accuracy analysis (distortion charts) and contents analysis (comparison of errors – mainly in water network).

Publication of the printed maps of Northern and Southern Sarmatia, covering Eastern Europe, and then the general map of Poland in 1526 were the milestones in the development of cartography of Poland and Lithuania. These maps, authored by Bernard Wapowski, were not distributed in Europe on a mass scale, however they had significant, though indirect influence on how the territory of Poland were presented. General picture of the terrains between Oder and Dnieper, the Baltic and the Carpathians, created by Bernard Wapowski, was later popularized in Western Europe by Gerard Mercator, the outstanding cartographer and publisher. The influence of Wapowski's maps can be seen on Mercator's globe of 1541, and later on his great map of Europe of 1554. The presentation of the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania was based on the following maps: Poland and Sarmatia by Wapowski (1526), Prussia by Heinrich Zell (1542), Pomerania by Sebastian Münster (1550), Northern Europe by Olaus Magnus (1539) and Anton Wied (1542). Especially the last one, and its adaptations, was used to prepare maps of Central-Eastern Europe until the middle 19th century. Book editions by Sebastian Münster (1540, 1544) and Johannes Honter (1542) had significant impact on the credible presentation of the Polish territory in the first half of the 16th century.

The map by Waclaw Grodecki from 1562, which based on the works of Bernard Wapowski, and its almost identical version from the atlas of Abraham Ortelius (1570), were the most commonly used general 16th century maps of Poland. They were also used by Gerard de Jode in his atlas of 1578, which because of the small number of printed copies reached few readers.

Northern territories of Poland were presented basing on separate maps of Prussia by Heinrich Zell (1542) and later Caspar Henneberger (1576). This is particularly evident on the map of Poland by Gerard de Jode, published after 1578 but before 1586. On this map de Jode updated the area of Prussia using the new Henneberger's map of 1576. The above maps were also the basis for correcting the picture of Prussia in many atlases and books.

Gerard Mercator's map of Poland and Silesia from 1585 was the next stage in development of the presentation of the country. It was meticulously prepared and had rich topographic contents. It based on the map of Poland by Gerard de Jode from 1578. More details were added basing on the map of Poland by W. Grodecki from 1562 and 1570, the latter edited by A. Ortelius, and the map of European Sarmatia by A. Pograbka (Pograbius) from 1570. The surrounding territories were presented basing on several maps of particular regions: Silesia by M. Helwig (1561), Duchy of Oświęcim and Zator by S. Porebski (1563), Prussia by C. Henneberger (1576). Mercator's map covered the territory of Poland and Silesia, without the Gdańsk Pomerania, Prussia, Western Pomerania and the western part of the Grand Duchy of Lithuania. It became the basic source for a number of maps of Poland from the 17th to the 18th centuries, until the more modern maps of the times of King Stanisław Poniatowski. From all the Polish territories which Mercator worked on the map of Lithuania prepared in 1595 is particularly interesting. It is the first map showing exclusively Lithuania, although in the borders from before the Union of Lublin in 1569. For this map Mercator used

mainly the map of Europe from 1572, and also maps of Poland by W. Grodecki from 1562 or 1570, the map of European Sarmatia by A. Pograbka (1570), Poland and Lithuania (1585) and the map of Lithuanian-Moscow border by M. Strubicz (1589).

Particular maps were the first to be noticed and

used for updating the maps of some regions of Poland. In the case of maps of Europe and the World it was different. Amendments were rarely made and overdue. The great map of Europe by Mercator remained the major influence in the shaping of the maps of the continent.

Translated by M. Horodyski

